

ВКС — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік. — Віцебск, 1927.
 Гартны ІІ — Гартны Цішка. Сокі цаліны. — Мінск, 1965, т. ІІ.
 ЛСЗ — Сцяцко П. У. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зэльвеншчыны) — Мінск, 1970.
 ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской, — Витебск, 1888, вып. XVII.
 Кузьм. — Кузьмянкоў Ул. Дзядзька Міхей і мы. — Маладосць, 1972, № 5.
 Мікуліч — Мікуліч Барыс. Выбранае. — Мінск, 1975.
 Наум. Вецер — Навуменка Іван. Вецер у соснах. — Мінск, 1967.
 НЛС — Сцяцко П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мінск, 1972.
 НС — 3 народнага слоўніка. Пад рэд. А. А. Крывіцкага і Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1975.
 Пальч. — Пальчэўскі А. Л. Наста. — Беларуская работніца і сялянка, 1928.
 Рс — Работніца і сялянка (Камплект часопісаў за 1946—1978 гг.).
 С. — Сцяцко П. У. Беларуская народнае словаўтварэнне. — Мінск, 1977.
 Сл. Н. — Словарь белорусского наречия, составленный И. И. Носовичем. — Спб., 1870.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

ДА ГІСТОРЫІ СКЛАДАНЫХ ПРЫСЛОУЯЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Складаныя прыслоўі як асобны разрад вытворных у беларускай мове не былі аб'ектам спецыяльнага даследавання. Некаторыя меркаванні аб аснове і словаскладанні ў сістэме прыслоўяў прыводзяцца ў працах агульнага характару¹. Дастаткова поўна тут яны, аднак, не характарызуюцца з-за абмежаванасці выкарыстанага фактычнага матэрыялу, «скорагаворнасці» ў яго разглядзе. Наогул, склалася ўяўленне, што складаныя прыслоўі — колькасна малалікая група слоў у беларускай мове.

Генетычна складаныя прыслоўі — з'ява старажытная. Ужо ў ранніх славянскіх пісьмовых помніках сустракаюцца кампазіты тыпу **очивисть (очевидно), стрьмоглавь (параўн. белар. стрымгалоў), благоврѣменно, многоразлично, самохотнѣ, единомѣдрно** і да т. п.² Слова такога тыпу, што яшчэ ў дапісьмовую эпоху перайшлі з праславянскай у старажытнарускую мову, з'явіліся ўзорам для стварэння новых лексічных адзінак. Пераважная большасць складаных прыслоўяў, выяўленых у помніках старабеларускай пісьменнасці, — гэта агульнаўсходнеславянская спадчына. Ужываліся гэтыя прыслоўі ў помніках самых розных жанраў. Параўн: ... **цѣлодрно и праведно блговѣрно поживемъ въ нынѣшнемъ вѣце** (Будны, 151—151 б); **каждому члвкови добре и богобойне жити пристойтъ** (Еванг. Каліст., I, 11 б.); **пань Кубліцкий ... подданныхъ жалующого по велекротъ розгоняючи, ... одного ... немилосерно обухами збилъ** (АВК, XV, 103); **вси цари ... съехалися в купу абы билися со исусомъ, и съ людьми израилевыми, единомыслено и единомушно** (Скарына, ІН, 19); **О что всесмирено уприсивши, скланяемъ до стопъ главы наши и зостаемъ назавше жичливыми** (ГЮМ, XIII, 442).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове складаныя прыслоўі паводле паходжання можна падзяліць на некалькі груп. Першую з іх, колькасна значную, утвараюць словы, якія не маюць істотных адрозненняў і сустракаюцца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: *аднабока, аднагалосна, аднадушна, велікадушна, воляй-няволяй, высакамерна, галаслоўна, дабравольна, дайгавечна, дайным-дайно, дзесяцікратна, дружалюбна, жыватворна, карыстальюбна, малаважна, малапрайдападобна, маладушна, малалюдна, міралюбіва, мнагакратна, молада-зелена, недружалюбна, немнагалюдна, нераўнамерна, пайнакроўна, праўдападобна, прастадушна, рабалеппа, раўнадушна, самавольна, самалюбіва, сваявольна, старамодна, усенародна* і інш.

Пераважная большасць гэтых слоў перайшла ва ўсходнеславянскія мовы са старажытнарускай мовы. Аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове некаторыя з іх, на нашу думку, з'явіліся пазней, яны былі запазычаны ўжо ў савецкі час з рускай мовы. Запазычанне асобных слоў і зваротаў з рускай мовы, як і ажыўленне пад яе ўздзеяннем забытых, устарэлых слоў для беларускай мовы, якая мела перапынак у пісьмовым выкарыстанні, — з'ява заканамерная. Ва ўмовах функцыяніра-

вання рускай мовы як сродку міжнацыянальных зносін у СССР яна набывае ўсё большыя памеры³. Пра гэта сведчаць, у прыватнасці, і даныя беларускай лексікаграфіі. Так, у «Руска-беларускім слоўніку» (1962) не зафіксаваны складанні тыпу *аднаасобна, высакамерна, добравольна, дабражасна, даўгавечна, добрапрыстойна, жыватворна, мнагакратна, раўнапраўна, саманадзейна* і інш., якія змешчаны ў новым выданні гэтага слоўніка (1982). Разам з тым, некаторыя складаныя прыслоўі гэтай групы страцілі сваю ўжывальнасць і, хоць і былі зразумелыя многім, але шырокага ўжытку ўжо не мелі⁴. У «Руска-беларускім слоўніку» (1982) яны не прыводзяцца (напр.: *вознеапасна, двухкратна, крыважаэрна, нейроўнаважана, пайнаўладна, сладастрасна* і інш.).

Складаныя прыслоўі першай групы стылістычна маркіраваныя, яны характэрны пераважна кніжным стылем мовы, найчасцей мастацкай літаратуры. Параўн.: *Ен сочыць за мной спадылба міралюбна, Набычышы шыю, настаўішы рогі* (А. Лойка. Зуброўка); *Каля пустых стоек было гэтак жа мнагалюдна, як некалі ў часе антрактаў* (І. Шамякін. Петраград-Брэст); *Ты ведай з уласнага вопыту, як раўнадушна пазіраюць яны часам* (А. Вярцінскі. Драўгістэ); *За кожны самавольна ўзяты шнур Вы будзеце адказваць па закону* (П. Глебка. Святло з усходу); *Так пляшотна спявае радыё, Так свавольна звініць ручай...* (Г. Бураўкін. Я іду...); *Гэтак чыста, гэтак ціха, Чынна, сонна, старажытна, Хоць ты рухася на цыпках, Грукнуць ботам сцеражыся* (П. Панчанка. Сустрэнемся з Вільняй).

Значную групу ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўяўляюць і складаныя прыслоўі, утвораныя ў выніку калькавання. Рост міжнароднага і міжнацыянальнага аўтарытэту рускай мовы, пашырэнне моўных кантактаў паміж дзвюма раўнапраўнымі ўсходнеславянскімі мовамі, развіццё сучасных сродкаў інфармацыі, актывізацыя масавага руска-беларускага двухмоўя — асноўныя прычыны непасрэднага звароту беларускай мовы да рускай як выпрабаванага ўзору для папаўнення ўласнай лексічнай сістэмы⁵. Аднак калькаванне прыслоўяў у беларускай мове — працэс своеасаблівы, які далёка не закончыўся і мае цэлы шэраг адметнасцей. Генетычна сярод складаных прыслоўяў другой групы вылучаюцца:

а) складаныя прыслоўі, адзін з кампанентаў якіх з'яўляецца ўласна-беларускім, а другі супадае з адпаведным кампанентам рускай мовы: *благосклонно — добразычліва, высокапарно — высакамоўна, дальновидно — дальнабачна, добровольно — добраахвотна, двусмысленно — двухсэнсоўна, добродетельно — дабрачынна, добропорядочно — добрапрыстойна, единолично — аднаасобна, заблаговременно — своечасова, глубокомысленно — глыбакадумна, многозначительно — шматзначна, очевидно — відавочна, победоносно — перамоганосна, равносильно — раўназначна, самоотверженно — самааддана, самоуверенно — самаўпэўненна, собственноручно — уласнаручна* і інш.;

б) складаныя прыслоўі, кампаненты якіх з'яўляюцца ўласнабеларускімі па свайму паходжанню: *ежеминутно — штохвілінна, еженедельно — штотыдзень, ежечасно — штогадзінна, крепко-накрепко — моцна-моцна, многократно — шматразова, многоречиво — шматслоўна, общеизвестно — агульнавядома, общепонятно — агульназразумела, целесообразно — мэтазгодна* і інш.

Неабходна адзначыць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, якая сфарміравалася на аснове народна-гутарковай стыхіі, значная частка складаных прыслоўяў мае сінанімічныя простыя (аднаасноўныя) формы. Апошнія, як паказвае практыка, пачынаюць дамінаваць, паступова выцясняюць з ужытку малахарактэрныя для беларускай мовы царкоўнаславянскія лексічныя адзінкі. Параўн.: *благосклонно — добразычліва, прыхільна; высокамерно — высакамерна, фанабэрыста; высокапарно — высакамоўна, напышліва, рытарычна; дальновидно — дальнабачна, празорліва; единообразно — аднастайна, аднолькава; заблаговременно — своечасова, загадзя; иносказательно — інішасказальна, алега-*

рычна; неблагопристойно — нядобрапрыстойна, непрыстойна; простосердечно — дабрадушна, шчыра; равнодушно — раўнадушна, абыхава, троекратно — трохкратна, тры разы, тройчы; членороздельно — члена-раздзельна, выразна і да т. п.

Як паказвае аналіз руска-беларускіх слоўнікаў, многія складаныя прыслоўі рускай мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўвогуле не маюць адпаведнікаў і перадаюцца толькі простымі формамі. Параўн.: *благовидно — прыстойна, благодарно — удзячна, благоразумно — разважна, благосклонно — прыхільна, великолепно — раскошна, двукратно — двойчы, неблагополучно — нядобра, неостроумно — недасцінна, односложно — коратка, сцісла, плодотворно — плённа, сладострастно — пажадліва, юрліва, преждевременно — дачасна, противоречиво — супярэчліва, скоропалительно — паспешліва, рантоўна, тотчас — адразу, хладнокровно — спакойна, стрымана, целомудренно — нявінна, цнатліва і інш.* Адзначанае характэрна найперш царкоўнаславянскім па свайму паходжанню ўтварэнням, якія ў большай ступені ўласцівы рускай мове і менш адпавядаюць граматычнаму ладу беларускай мовы.

У паасобную, колькасна невялікую групу можна вылучыць складаныя прыслоўі, запазычаныя з неславянскіх моў. Гэта ўтварэнні *воленс-ноленс* (ад лац. *volens* — які жадае і *polens* — які не жадае) — *воляй-няволяй, тэт-а-тэт* (звычайна з захаваннем французскага напісання *tête-a-tête*) — *сам-насам*, а таксама *брудеръ-а-брудеръ* (ад ням. *der Bruder* — брат) — *па-брацку*, якое сустрэлася ў слоўніку І. І. Насовіча⁶. Гэтыя прыслоўі ў беларускай мове, як і ў іншых усходнеславянскіх мовах, суіснуюць паралельна з славянскімі. Прычым апошнія ўтвараюць незамкнёны лексіка-граматычны рад, які пастаянна папаўняецца за кошт новых утварэнняў. Параўн.: *век у век, вугал у вугал, жыта ў жыта, каліва ў каліва, сад у сад, сані ў сані, след у след, слова ў слова, троп у троп, яблык у яблык* і пад. Калі іншамоўныя складанні тыпу *тэт-а-тэт* уяўляюцца як чыста кніжныя, то ўласнаўсходнеславянскія ўтварэнні гэтай групы (фармальна — фразеалагічныя словазлучэнні) характарызуюцца як размоўныя, уласцівыя перш за ўсё народна-дыялектнай і фальклорна-празаічнай мове⁷. Менавіта гэтым у першую чаргу і можна растлумачыць даволі высокую прадуктыўнасць дадзенай словаўтваральнай мадэлі ў беларускай мове. Напр.: *Як сабярэ нас бацька трох, то будзе ў нас голас у голас, волас у волас, нага ў нагу і адзежа ў адзежу* (Чарадзейныя казкі, 255), *Твой калега вунь воз у воз з бацькам сілас падвозіць, а ты варон страляеш цэлы божы дзень* (З запісаў Я. М. Камароўскага ў Стаўбцоўскім раёне Мінскай вобласці), *А калі возьмеш мяне замуж, дык я дванаццаць сыноў спараджу — голас у голас, волас у волас* (Ф. Янкоўскі. Бел. фразеалогія, с. 110) і інш. Параўн. у мастацкай літаратуры: *Шаг у шаг, ваякі-хлопцы! — Весялей жа, малайцы!* (Я. Купала), *За ім вось тут стаяла хата, Раслі таполі рад-у-рад; Яшчэ сняжыць сырымі днямі, Яшчэ марозіць ноч-у-ноч, А над высокімі палямі Праменні падаюць насторч* (П. Глебка).

Прыкметную групу складаюць прыслоўі-кампазіты народна-гутарковага паходжання. Большай часткай — гэта складанні абмежаванага ўжытку, якія асаблівай прадуктыўнасцю зараз не вызначаюцца. Сустрэкаюцца яны пераважна ў вусным паўсядзённым маўленні, а таксама ў мастацкай літаратуры як стылістычны сродак стварэння тыповага моўнага каларыту: *анігадкі, анізвання, басанож, галаруч, калі-нікалі, мімаездам, мімалёт, мімаходзь, навідавоку, осьдзе (осьдэка), оньдзе (оньдэка), нустапасам, самадумам, самаходзь, сюд-туд, туд-сюд, усухмятку, як-нік і інш.*

Паасобныя складаныя прыслоўі гэтай групы маюць вузкадыялектнае паходжанне і характэрны толькі некаторым беларускім гаворкам (у слоўніках яны прыводзяцца з паметай *абласное*): *всемёх, дзе-колечы, леваруч, насамперш, несамахоць, тады-сяды, штохвіля* і інш. Зрэдку такія складанні трапляюць і ў мову мастацкай літаратуры: *А вунь далёка леваруч пайстае густая сцяна лесу* (М. Зарэцкі); *Насамперш зацікавіў-*

ся бліскучымі і сакавітымі лісцямі фікуса (А. Карпюк); *Боганчык быў страпянуўся і несамахоць прыціснуўся да калёс, стаўшы побач з Настай* (І. Пташнікаў); *Яна пагадзілася, і Міхась узрадаваўся, зрэдзчасу паглядаў на цёмнае неба...* (А. Савіцкі); — *А ты думаеш, Сроль, што я дабрахвоць ачуўся тут?*; *Бадай што іх дзе-коледы захапіў дождж,— падумаў Рыгор пра Сёмку з Волькаю ды Петруся з Гэляю* (Ц. Гартны).

Пятую групу, якая пастаянна папаўняецца дзякуючы словатворчай дзейнасці пісьменнікаў, складаюць індывідуальна-аўтарскія або аказіянальныя ўтварэнні: *снегавейна* (С. Басуматрава), *шчымлiва-адчайна* (Г. Бураўкін), *блакітна-зорна* (В. Вярба), *упэўнена-проста* (П. Глебка), *вобразна-выразна* (В. Гігевіч), *пагрозліва-спакойна* (В. Дубінка), *веснавейна* (М. Дукса), *цвёрдаліста* (С. Гаўрусёў), *пакутліва-балюча* (Ул. Караткевіч), *застыла-дзярвяна* (Г. Кірылаў), *узбуджана-ціха* (В. Коўтун), *падатліва-мякка* (Х. Лялько), *шчымлiва-млосна* (Г. Пашкоў), *узрушана-заклапочана* (З. Прыгодзіч), *ціхазвонна* (М. Рудкоўскі), *чырванашчока* (Ю. Свірка), *буйна-мяцежна*, *вольнагучна* (П. Трус), *дзіка-шумна*, *філасофскі-маўчліва* (К. Чорны), *іранічна-весела*, *таямніча-даверліва* (І. Шамякін), *сарамліва-горача*, *шчымлiва-прыемна* (Г. Юрчанка), *скупаслоўна* (Ф. Янкоўскі), *сарамліва-цішана* (В. Ярац) і пад. Нягледзячы на тое, што складаныя прыслоўі гэтай групы характарызуюцца індывідуальным густам творцы і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання, абсалютная большасць іх утворана па прадуктыўных у мове словаўтваральных мадэлях. І хоць такія аўтарскія інавацыі пакуль што не сталі фактамі беларускай лексікаграфіі, аднак колькасна гэтая група значна пераўзыходзіць усе астатнія.

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што пераважная большасць складаных прыслоўяў у сучаснай беларускай літаратурнай мове з'явілася ў выніку калькавання і непасрэднага запазычання з рускай мовы, а таксама ў працэсе ажыўлення пад яе ўздзеяннем забытых, устарэлых слоў. Заўважаецца паступовае выцясненне і замена царкоўнаславянскіх па свайму паходжанню форм уласнабеларускімі лексэмамі, многія з якіх — генетычна простыя (аднаасноўныя). Утварэнне індывідуальна-аўтарскіх кампазітаў-прыслоўяў сведчыць пра далейшае пашырэнне словаўтваральных магчымасцей словаскладання, паступовае ажыўленне паасобных тыпаў і мадэлей складаных намінацый.

¹ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Марфалогія.— Мінск, 1962, т. I, с. 438—439; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія.— Мінск, 1975, с. 218—219; Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове.— Мінск, 1962, с. 91—92, 167—173.

² Цейтлін Р. М. Лексика старославянскаго языка.— М., 1977, с. 186—284.

³ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1984, с. 272.

⁴ Там жа, с. 266.

⁵ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982, с. 78.

⁶ Носович И. И. Словарь белорусского наречия.— СПб., 1870, с. 35.

⁷ Гл. падрабязней: Камароўскі Я. М. Аб падабенстве і адрозненні некаторых структурных тыпаў фразеалагічных адзінак у славянскіх мовах.— Веснік БДУ, 1980, серыя IV, № 2, с. 34—35.

Г. А. АРЦЯМЁНАК

СПЕЦЫФІКА СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ ХІХ СТАГОДДЗЯ

Асаблівасці ўтварэння кожнага канкрэтнага слова вызначаюцца, як вядома, толькі на аснове структурна-семантычных суадносін яго з іншымі словамі на пэўным сінхронным зрэзе. Выпрацаваныя сучасным мовазнаўствам прынцыпы словаўтваральнага аналізу патрабуюць супастаўлення асобнага слова з аднакарэннымі і аднаструктурнымі словамі, разгляду яго ў сукупнасці ўсіх граматычных форм, уліку прынцыповай розніцы паміж каранёвымі і службовымі марфемамі. У глыбіннай аснове сучаснага разумення словаўтваральнага аналізу ляжыць паняц-